

Lafferton Emese

Halált hozó hipnózis

*Egy 1894-es eset és a tudomány mentális földrajza**

Aznap nagyon rosszul alakultak a dolgok. Az esemény a szokásos módon kezdődött: a Forgách család több tagja is megérkezett már a tuzséri Salamon kastélyba; Szirmay grófnő, Jungfeld báró és neje is jelen voltak, és mindenkit növekvő izgalom és várakozás töltött el. Az asztalt elegánsan terítették a vacsorához, ám a jelenlevőket nem valami ígéretes kulináris élmény kilátása, sokkal inkább a közelgő előadás hozta izgalomba. A földbirtokos Salamon Tódor 22 éves lánya, Ella számára azonban ez az 1894. szeptemberi nap más volt, mint a többi. Ő különösen zaklatott volt, mivel Dr. Vragassy, a bécsi önkéntes mentőegyesület főorvosa csakis az ő kedvéért utazott Tuzsérre, hogy szemtanúja lehessen az eseményeknek. Vragassy végül is igazi szakértő volt, aki méltán mondhatott véleményt Ella előadásáról, és egyúttal lehetséges „megtértendő hívőnek” is számított, aki a határon túl is növelhette volna Ella már amúgy is számottevő hírnevét.¹

A tizenöt fős közönség 7 óra 40 perckor elfoglalta helyét és megkezdődött a produkció. Mindössze 12 perc elteltével Ella hipnotikus álomba merült. A verseci Neukomm Ferenc, sikeres német gépgyártulajdonos és artézi kútfúró, a mélyre hatoló tekintetű, sötét, dús hajú és üstökű, karizmatikus magnetizőr, akit országszerte ismertek csodálatos gyógyításairól és telepatikus szeánszairól, ekkor kijelentette, hogy aznap különösen furcsa kísérlettel fog próbálkozni.

Nem mintha a különös demonstrációk hiányoztak volna Neukomm repertoárjából. Ugyanazon év februárjában hasonló, arisztokrata családtagokból és barátokból álló közönség előtt Neukomm arra utasította Ellát, hogy keressen meg egy értékes melltűt, amit Forgách Elza grófnő korábban elveszített. A parancsot követve az engedelmes lélek elhagyta a lány testét, és a kertben majd a kastélyban hosszasan bolyongva kereste az ékszert, amit végül a lépcsőfeljáró repedésébe szorulva talált meg. Máskor elveszített vagy ellopott órákat, eldugott rulettgolyókat kutatott fel.² Egy hasonló, a mándoki kastélyban tartott szeánsz alkalmával a lány lelke a mándoki kastélyból utazott át a tuzséri kastélyba, hogy ott felkutasson valamit, amikor Ella egyszer csak felsikoltott és elkezdte mesélni azokat az elképesztő eseményeket, amelyeket a távoli kastélyban „látott” éppen megtörténni:

* Az eset iránt mutatott érdeklődésük és hasznos tanácsaikért Simon Schaffernek, John Forresternek és Hubertus Jahn-nak tartozom köszönettel.

1 Ella esetét elsősorban az alábbi források alapján rekonstruáltam: a *Pesti Napló*, a *Budapesti Hírlap*, a *Debreczeni Ellenőr*, a *Nyíregyházi Hírlap* és a *Szabolcsi Szabadsajtó* 1894. szeptemberi és októberi számai. Ezen kívül az esetet tárgyalja: Szilvek 1900: 192–209; Jósa 1906.

2 Lásd például *Pesti Napló* 1894. 09. 19.

„[M]ost belopózik a tolvaj a kastély ebédlőjébe,³ óvatos léptekkel azon szekrényhez közelít, ahol ezüstneműek állanak; látja, hogy az alak az udvaron keletkezett zajra össze-
rezen, és ijedt mozdulattal egy ágy alá bújik, pár percz múlva pedig előjő onnan, s az ezüstneműekből néhány darabot magához véve lefut a szobából, s áthaladva a kerten-
ken, egy a mezőn levő szénaboglyába rejti a lopott tárgyakat.”⁴

Minderről a lány úgy számolt be, ahogyan azokat megtörténni látta a távoli helyszínen. A csodálatos beszámolót hallva a főúri közönség gyorsan befogatott és átkocsizott Tuzsérra, ahol valóban hűlt helyét találták az ezüstnek, ami végül a szénaboglyából került elő.⁵ Más szeánszok alkalmával Ella állítólag információval szolgált egy, a rendőrséget már régóta foglalkoztató gyilkosság elkövetőiről.⁶ Megint más alkalommal, hipnotikus álmában Ella képes volt megmondani, hogy a budapesti Nemzeti Színházban abban az órában milyen műsorváltozás történt, amit a jelenlévők másnap ellenőrizhettek.⁷ Nem csoda hát, ha az embereket legalább annyira lenyűgözte a magnetizőr mester különleges hatalma a lány felett, mint a lány csodálatos képességei.

De azon a bizonyos szeptemberi napon 1894-ben Neukomm egy másfajta telepatikus kísérletre készült. Egyik Versecen élő testvére már hosszú ideje vért hányt. Orvosai képtelenek voltak biztos diagnózist felállítani, tüdőbaj és gyomorvérzés között hezitáltak. Neukomm az előbbiről volt meggyőződve, és most megerősítést várt Ellától. Határozott hangon azt mondta a lánynak, hogy Versecen vannak, majd hogy megfelelő segítséget adjon a lány kereső lelkének, pontosan elmagyarázta, melyik házban lakott az öccse és éppen akkor melyik szobában tartózkodott. Mikor Ella „mély meggyőződéssel” kijelentette, hogy „Itt vagyunk!”, Neukomm megkérdezte tőle, hogy van a testvére, és kérte, pontosan írja le az állapotát.⁸ Ella nagybetegen találta a férfit. Később az egyetlen igazán megbízhatónak tartott szemtanú, Vragassy doktor szavaival:

„És most következik a misztikum. Salamon Ella, aki soha orvosi dolgokkal nem foglalkozott, elkezdte magyarázgatni Neukomm testvéérének a baját, olyan szakértéssel, aminőt [...] kitűnő orvosok is legkevesebb tíz esztendei gyakorlat után sajátíthatnak el. Úgy beszélt a száz és száz mérföldnyire levő beteg tüdejéről, mintha az tányéron feküdnék előtte, használta az összes orvosi műszavakat, amelyekről eddig fogalma sem volt, s pontosan megmondta, milyen állapotban van Neukomm testvéérének tüdeje, mennyire roncsolta meg azt a pusztító kórság, a mellbetegség.

3 *Pesti Napló* 1894. 09. 19.

4 Lásd *Szabolcsi Szabadsajtó* 1894. 03. 18. Ugyanez az eset kissé más formában: *Pesti Napló* 1894. 09. 19. és *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 19.

5 *Szabolcsi Szabadsajtó* 1894. 03. 18.

6 Lásd például: *Debreczeni Ellenőr* 1894. 09. 25., *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 26. Neukomm kísérleteihez lásd még *Nyíregyházi Hírlap* 1892. 07. 21. „Hypnoticus estély a kaszárnyában” *Nyíregyházi Hírlap* 1892. 10. 20., illetve „A hipnózis csodái” *Pesti Napló* 1894. 10. 11.

7 Lásd: *Pesti Napló* 1894. 09. 21.

8 „The Fatal Hypnotic Case” *The Times* 1894. 09. 22. Lásd még: *Pesti Napló* 1894. 09. 20., 21., 22.

Az irtózatossá váló fáradtság rettenetesen kimerítette a hipnotikus álomban alvó leányt. Halálos sápadtság terjedt el arcán. Neukomm még csak egy kérdést akart tenni: – Mondja meg hát, ön mit vél e betegségről? A médium csak nehezen tudta szótagolni: – Legyünk elkészülve a legrosszabbra! Végezetül pedig szószerint a következőket mondta: – A betegség oedema pulmonum acutum hydropicum suffocativum-mal végződik.”⁹

Miután e szavak elhagyták száját, Ella élesen felsikoltott majd összeesett. Sikertelennek bizonyult minden orvosi kísérlet a felélesztésére: a lány halott volt.

Ella történetének híre a távoli magyarországi kastélyból hamar elérte Európa (sőt Amerika) főbb városait, felkavarva a közhangulatot és megzavarva az orvosi szakmai vizeket a hipnózis csodálatos – és talán túlságosan is veszélyes – jelenségét illetően. Budapesti és bécsi tudósítói segítségével a fontosabb európai napilapok részletekbe menően tárgyalták a hírt, és a hipnózis legnevesebb európai szakértői nyilatkoztak a tragikus eseményről és annak jelentőségéről.¹⁰ A nagy érdeklődést részben az eset csodálatos és borzongató részletei váltották ki, részben pedig egyedülálló jellege: sokak szerint ez volt az első haláleset, amit közvetlenül a hipnózis okozott.

Ami a magyar sajtóban ezután következett, az különösen árulkodó a századforduló társadalmáról és kultúrájáról. A szenzációhajhász napilapok ügyesen táltálták az esetet, közfogyasztásra szánt sokatmondó címekkel ragadva meg az olvasók tekintetét, mint: *Halálos hipnózis, Játék az agyvelővel* és *Gyilkos hipnózis*. Az eset napról-napra, fokozatosan bontakozott ki a meglepő fordulatokról és új információkról beszámoló újságok hasábjain (a fiatal Krúdy Gyula ezzel az esettel debütált újságírói pályáján!). A hatóságok – és nem a család, amely a végsőkig kiállt Neukomm mellett – indítványára törvényszéki nyomozás indult, hogy kiderítsék Neukomm felelősségét a lány halálát illetően. Az eset felerősítette az országban virágzó spiritizista szeánszokat övező aggodalmakat. Nagynevű orvosok, jogi szakértők és társadalomkritikusok fejtették ki szerteágazó nézeteiket, érzékeltetve a hipnózissal kapcsolatos kérdések összetettségét és bonyolult társadalmi elágazásait.

Az eset közvetlen következményeként, két hónapon belül a belügyminisztérium – az Országos Egészségügyi Tanács ajánlására – olyan határozatot hozott, amely nagy mértékben korlátozta a hipnózis alkalmazását. E határozat megtiltotta a hipnózis használatát annak, aki nem rendelkezett orvosi diplomával, és egyben szigorúan leszűkítette az orvosi hipnózis lehetőségeit is. Európában példátlan módon, a határozat csakis *gyógyítás céljára* engedélyezte a hipnózist.¹¹ Ez lehetetlenné tette a hipnózis terén folytatott egyetemi kutatási kísérleteket.¹²

Ella története olyan korszakban esett meg, amikor a hipnózis intenzív kulturális cserét generált a századfordulós intellektuális és társadalmi élet különböző réte-

9 *Pesti Napló* 1894. 09. 21. Dr. Vragassyt a *Times* is idézi (*The Times* 1894. 09. 22.)

10 Számátalan újság beszámolt az esetről, például a *The Times*, a *Pester Lloyd*, a *Neues Wiener Abendblatt*, a *Neue Freie Presse*, és a *l'Eclair*.

11 103.816. sz. belügyminisztériumi rendelet (1894. december 19.), Chyzer 1894: 752.

12 Több jogi kísérlet is volt arra Európában, hogy betiltsák a hipnotikus szeánszokat és a hipnózis laikus gyakorlatát (lásd például Moll 1909: 439–443), ám az 1894-es magyar rendeletnek az a különlegessége, hogy – elméletben legalábbis – a tudományos kísérleteket is lehetetlenné tette.

gei között. Bizonyos értelemben a hipnózis mindenütt jelen volt a társadalomban. Lenyűgöző erejének köszönhetően a hipnózis éppen úgy bebocsátást nyert a provinciális falusi háztartásokba, mint az arisztokrata kastélyokba, a városi pszichiátriai klinikákra és az orvosi társaságokba, a szórakoztatás nyilvános helyszíneire és a törvényszéki tárgyalásokra. Európa szerte tudományos folyóiratokat alapítottak a hipnózis tudományos kutatására, felszakmai és laikus társaságok alakultak a psziché vizsgálatára. Napilapok szenzációs esetekről számoltak be és számos hipnózissal foglalkozó irodalmi munkát olvasott a széles közönség, például George du Maurier *Trilby* című bestsellere – melynek gonosz főhőse, a zenész és magnetizőr Svengali hipnotikus hatalmát felhasználva rabjává teszi és kihasználja a fiatal hősnőt, Trilbyt – hihetetlen példányszámban kelt el Európában és Amerikában. A könyv Ella történetével egyidőben, 1894-ben jelent meg, és Svengali, a romlott magnetizőr magyar származású zsidó!

Tanulmányom célja, hogy Ella esetét és a századfordulós hipnózis gyakorlatát az azokat beágyazó tágabb társadalmi és kulturális környezetben mutassam be. A hipnózis jelensége nem érthető meg az azt körülvevő társadalmi félelmek, a törvényhozás, a tömegmédiá, a törvényszéki gyakorlat, és az orvosi hipnóziskutatás nemzeti és nemzetközi kontextusa nélkül. Mindehhez kulcsfontosságúnak tartom a *valós és szimbolikus „földrajz”* figyelembevételét (utóbbin a társadalmi és kulturális teret finoman behálózó, szövevényes kapcsolatrendszerek összességét értem). A magyar provincián álló Salamon kastély volt a telepatikus események és az eset által keltett hullámok epicentruma. A sajtó az esetet felkapva pár napon belül a különböző társadalmi csoportokat, sőt nemzeteket elválasztó határokon át röpítette annak hírért, és arra készítette a legjelesebb pszichiátriai és jogi szakértőket, hogy jelentős közfigyelem mellett nyilvánítsák ki véleményüket a hipnózisról és annak társadalmi jelentőségéről. Az eset kihatásainak rekonstrukciója segít abban, hogy újraértelmezzük a centrum és periféria kérdéseit a 19. századi Európában, és hogy láthatóvá tegyük az állam és tudomány, szakértelem és laikus gyakorlat, központi és helyi érdekek földrajzi és szimbolikus kapcsolatrendszerét.

Annak érdekében, hogy feltárjam a hipnózis által generált és az Elléhez hasonló esetek által felerősített mély társadalmi és szakmai félelmeket, először megvizsgálom az orvosi hipnóziskutatás, a laikus hipnotikus gyakorlat, és a sajtó által felkapott törvényszéki esetek közti bonyolult összefonódásokat. Az egyszerre lenyűgöző és ellentmondásos magyar és európai „laboratórium” hipnóziskutatás bizonyos aspektusainak vizsgálata után azt elemzem, miként játszottak szerepet e kutató pszichiáterek híres törvényszéki esetekben, és miként alkalmazták kísérleti tapasztalataikat és tudásukat. Mindez láthatóvá teszi egyrészt a tudományos és laikus hipnotikus gyakorlatnak a korszakban aggasztónak tartott összefonódását, másrészt a pszichiátria szakmai egységének fájó hiányát olyan területeken, ahol a pszichiátria társadalmi hasznossága érvényesülhetett volna.

Tanulmányom végén visszatérek Ella esetéhez, és az európai illetve budapesti szakvéleményeket az eset helyi (nyíregyházi) bírósági tárgyalásával összevetve az orvosi-törvényszéki szakértelem *státuszát* és társadalmi megvalósulásának *terepét* vizsgálom.

A helyi bírósági döntés sokat elárul az európai – nemzeti – helyi tudás és érdekek bonyolult hálójáról. A hipnózisnak Ella halálában játszott szerepéről kialakított európai szakértői spekulációk tarkasága, illetve a budapesti központi szakértői vélemény erőtlensége, hogyan befolyásolja a tárgyalás kimenetelét, megkérdőjelezhetetlen centralitást és fontosságot kölcsönöz az eset lokális/provinciális megoldásának.

ECET, EGÉR ÉS CSIRKECOMB. ORVOSI HIPNÓZISKUTATÁS

Az Ella esete körül kibontakozó vita középpontjában az a kérdés állt, milyen felelősség terheli a magnetizőrt a lány halálában. Ez elválaszthatatlan volt a hipnózis testre és erkölcsre egyaránt veszélyes, romboló erejének és lehetséges rosszindulatú vagy felelőtlen alkalmazásának kérdéseitől. Mekkora az elme hatalma a test és annak működése felett? Hol van az emberi elme hatalmának határa egy másik ember tudata felett? Mennyire manipulálható és rendelhető alá más akaratának az egyén? Ezek a kérdések komoly törvényszéki következményekkel jártak. Mi történik akkor, ha valaki bűnt követ el hipnózis hatása alatt? Teljesen ki van szolgáltatva a hipnotizált ember a hipnotizőrnek? Bármilyen sugallatot elfogad ítélet és bírálathoz nélkül? Van olyan nagy a szuggesztív hatalma, hogy teljesen lerombolja az erkölcsi cselekvés alapjait azáltal, hogy aláássa a szabad akaratot?

Pontosan ezeket a kérdéseket vizsgálták több korabeli pszichiátriai laboratóriumban is az 1880–90-es években, amikor a hipnózis igen divatos kutatási területnek számított európai orvosi körökben. Számtalan angol, francia, német, orosz és magyar nyelven írott munka foglalkozott a hipnózis természetével, jelentőségével és lehetséges orvosi alkalmazásával. A tekintélyesebb kutatóhelyek, mint például Charcot pszichiátriai osztálya Párizsban vagy Bernheimé Nancyban, egész Európából, sőt Amerikából is vonzották a medikusokat és orvosokat, akik azért látogattak e központokba, hogy saját szemükkel is meggyőződhesenek a sokszor elképesztő hipnotikus jelenségek létezéséről és lényegéről.

Magyarországon a hipnózis területén folytatott rendszeres tudományos pszichiátriai kutatás a budapesti tudományegyetem 1882-ben megalapított Elmegyógy- és Kórtani Tanszékének kis idegkórtani (a továbbiakban: pszichiátriai) klinikáján kezdődött, Laufenauer Károly (1848–1901) vezetésével.¹³ A hipnotikus kísérletek eredményeit Laufenauer fiatal asszisztense, a később híressé váló neuropatológus Schaffer Károly (1864–1939) rendezte átfogó rendszerbe és publikálta 1895-ben a hipnózisról írott első magyarnyelvű tudományos könyv formájában.¹⁴ A pszichiátriai klinika falain kívül e témában kutató orvosok közül az orvosi fakultás Belklinikáján dolgozó belgyógyász és neuropatológus Jendrassik Ernő (1858–1921) munkája volt a legfigyelemreméltóbb.

A pszichiátriai klinikán folytatott első kísérletek elsősorban fiziológiai jelenségekre koncentráltak, ahol a laboratóriumi környezetben a hipnózis egyfajta *eszközként*

¹³ A budapesti Elmegyógy- és Kórtani Tanszék és Klinika történetéhez lásd: Lafferton 2004.

¹⁴ Schaffer 1895.

funkcionált az idegrendszer, az érzékszervek és izomreflexek működésének és összetett kapcsolatának kutatásában.¹⁵ A kutatók az emberi testet nyitottnak találták a szuggesztió hatása előtt, a test engedelmesen és csodálatosan felfedte belső mechanizmusait: a reflex funkciók, a teljes érzékelő kör, a mozgási funkciók és a magasabb asszociációs funkciók mind befolyásolhatóknak bizonyultak hipnotikus sugallat által, csodálatos változásokat hozva létre a szervezetben. Ilyenek voltak például a benu-lások, izom-összehúzódsók, görcsök, vérzések, izzadás, érzéki csalódások, vakság, sükettség, hallucinációk, téveszmék, káprázatok, és hangulatváltozások.¹⁶

Érzéki illúziókat és hallucinációkat például úgy hoztak létre a kísérleti környezetben, hogy a kísérletező orvos egyszerűen azt mondta a betegnek, hogy a szobában egy madár énekelt. A beteg arcán mosoly jelent meg; dicsérte a madár gyönyörű hangját és színes tollzatát. Ha egy ceruzát adtak a kezébe azzal az egyszerű kijelentéssel, hogy az rózsza, a beteg a legnagyobb gyönyörűséggel kezdte szaglászni. A hipnotizált betegek úgy itták az ecetet, mintha a legnemesebb tokaji bor lett volna, és úgy fogyasztották el a nyers étket, mint valami királyi lakomát. Embereket és tárgyakat lehetett „láthatatlanná tenni” a hipnotizált számára. Sok orvos hitte, hogy hipnózissal olyan fokú érzéstelenség érhető el, amely mellett a foghúzás vagy a gyermekszülés teljesen fájdalommentes volt. A test hihetetlen képességgel reagált a hipnózisra: a szívet le lehetett lassítani, a gyomorműködést felgyorsítani, nők menstruációját hetekkel késleltetni, vagy akár a beteg feje tetején vérizzadást előidézni.¹⁷

A Belklinikán 1887–1892 között végzett hipnózis kutatásai során Jendrássik Ernő is vizsgálta a fiziológiai jelenségeket és a hipnózissal kiváltott testi változásokat, ám őt elsősorban a szuggesztió hatalmának kérdése ejtette rabul. Cikkekben számolt be kutatásairól, köztük egyik hisztero-epileptikus¹⁸ betegén, Ilmán végzett „égetési” kísérleteiről.¹⁹ Ezek során megérintette a nő bőrét egy hideg, hétköznapi tárggyal, amiről korábban kijelentette, hogy tűzforró, minekutána hólyagok és súlyos, gennyel és váladékozással járó égési sérülések jelentek meg a nő bőrén. Az orvos ezeket az „égetési kísérleteket” tartotta a „legizgalmasabbnak”, noha beszámolt a kísérletek okozta súlyos fájdalmakról, és arról, hogy a hegek hetek múltán is láthatóak voltak.²⁰

Jendrássik sikerrel szuggesztált egész testre kiterjedő teljes érzéstelenséget egy másik betegének, Sz. D. I.-nek.²¹ Ezután a beteg a legcsekélyebb reakciót sem mutatta, még a különösen fájdalmas behatásokra sem. Hipnózis segítségével az orvos képes volt testhőmérséklet emelkedést előidézni (amit hőmérővel igazoltak), égési sebeket,

15 E témában Högyes Endre, Laufenauer Károly és Schaffer Károly sok cikket publikált orvosi és természettudományi folyóiratokban 1884 és 1892 között. Kutatási szemléletüket és eredményeiket jól tükrözi Schaffer: 1895.

16 Lásd Schaffer 1895: 17–36.

17 Lásd Schaffer 1895: 17–36.

18 A hisztero-epilepszia a hisztéria egy súlyosabb testi tünetekkel járó válfaja volt, a betegség gyakran járt az epilepsziához hasonlatos, rángásos rohamokkal.

19 Ilma esetének részletes elemzését lásd Lafferton 2002.

20 Jendrássik 1888, különösen 748; Jendrássik 1887.

21 Az esetet lásd Jendrássik 1892.

hányást, csuklást, és gyomorműködési zavarokat okozni.²² Ezek a kísérletek azt voltak hivatva bemutatni, milyen mértékben volt lehetséges testi változásokat létrehozni pszichés behatás segítségével. Jendrássiknak bonyolult és igen látványos kísérletekre volt szüksége, amelyek kétségbevonhatatlan és jól látható jegyeket hagytak a beteg testén: égési sebeket, amelyek heteken át nem gyógyultak be, stigmákat, amelyek csakis a hipnotikus szuggesztíó lenyűgöző erejével voltak magyarázhatók.

Jendrássik kísérleteinek másik csoportjába az úgynevezett viselkedésbeli jelenségek tartoztak, melyek a szabad akarat korlátait és annak törvényszerű jelentőségét vizsgálták. Annak bizonyítására, hogy hipnózis alatt az egyén szabad akaratának töredékét sem birtokolta, Jendrássik azt szuggerálta Ilmának, hogy kutya, mire a nő négykézlábra ereszkedett és ugatni kezdett.²³ Sz. D. I.-vel nyers krumplit etetett, amiről azt állította, hogy sült csirke, amit aztán a beteg „nagy étvágygal” fogyasztott el. Süketséget szuggerált a betegnek, ennek hitelességét pedig az „bizonyította”, hogy a nő sehogyan sem reagált, amikor Jendrássik hazugnak nevezte. Másik alkalommal egy üveget helyezett a nő elé, amiben két fehér egér lapult. Amikor azt szuggerálta a betegnek, hogy az egerek megszöktek az üvegből, Sz. D. I. sztereotip női reakcióval, sikítva ugrott fel.²⁴ Hipnózis alatt Ilmának szerelmes levelet kellett írnia az egyik doktornak, akiről Jendrássik azt állította a nőnek, hogy az megölte Ilma édesapját. Ilma gondolkodás nélkül megírta a levelet.²⁵ Egy másik kísérlet során Jendrássik azt szuggerálta a nőnek, hogy ölje meg az egyik jelenlevő orvost, mire Ilma az orvos mögé lopózott és megpróbálta leszúrni egy kezébe adott papírtekerccsel.²⁶ Feltételezvé, hogy öntudatánál levő személy soha nem tenne ilyeneket, Jendrássik azt a következtetést vonta le, hogy ezek a kísérletek a szabad akarat teljes hiányát bizonyították a hipnotikus állapotban: a kísérletező mindent fölülíró akaratú volt az, ami a hipnotizált beteg cselekedeteit irányította.

Szemben azokkal a kísérletekkel, amelyek látható, mérhető vagy igazolható testi elváltozásokat eredményeztek, ezek a viselkedésbeli kísérletek komolyan felvetették a tudományos hihetőség és az objektív bizonyítékok kérdéseit. A közönségben sok orvos megkérdőjelezte e viselkedésbeli kísérletek autentikusságát, néhányan egészen odáig mentek, hogy azt állították: manipulációikkal és szimulálásukkal a dörzsölt és igen kétes erkölcsű hisztérikus betegek egyszerűen bolondot csináltak a kísérletezőből.²⁷ Azok a pszichiáterek azonban, akik Magyarországon és Európában sikerrel végeztek hasonló kísérleteket, meg voltak győződve a kísérletek hitelessége felől. Ők úgy vélték, az ilyen kísérletek tudományos bizonyítékokkal szolgáltak arról, hogy a hipnotizőr korlátlan hatalmat birtokolt a hipnotizált személy felett, és mindennek fontos törvényszerű jelentősége volt.

22 Jendrássik 1892: 538–539.

23 Jendrássik 1887.

24 Jendrássik 1892: 538.

25 Jendrássik 1888.

26 Jendrássik 1887.

27 Az Ilmával folytatott 1887-es kísérletek bemutatását követő vitához lásd: Jendrássik 1887; az Sz. D. I.-vel folytatott 1892-es kísérletek kritikáját pedig: *Eszmeccsere a hypnosis felett* 1892.

A hipnózissal folytatott tudományos kísérletezés ellentmondásos aspektusai közül érdemes itt legalább kettőt megemlíteni. Noha a kísérletező orvosok folyamatosan hangsúlyozták kísérleteik objektív státuszát és kontrollált körülményeit, ezek sok esetben zavarbaejtően hasonlatosak voltak a laikusok által tartott magnetikus szeánszokhoz. Neukomm például sikerrel hozott létre Ella testén izommerevedéseket, bénulásokat, érzéstelenséget, egy alkalommal pedig hideg hajtűvel nagy égetett sebet ejtett a karján. Ezen kívül elfeledtette vele és egy másik fiatal lánnyal az anyanyelvüket, és visszahelyezte őket korábbi gyermekkorukba.²⁸ Ezek átlagosnak mondható kísérletek voltak számos európai orvosi intézetben. Hasonlóan az orvosokhoz, Neukomm is alkalmazta a hipnózist gyógyításra, és nem csupán Ella esetében: állítólag kigyógyított egy férfit morfiumfüggőségéből, egy másikat pedig süketnemaságából.²⁹ Bármennyire hasonlóak is voltak ezek a kísérletek és a hipnózis terápia alkalmazása, az orvosok ennek ellenére próbálták megerősíteni a határvonalat a legitim tudományos kísérletezés és az illegitim hipnotikus gyakorlat között.

Hasonlóan érdekes, mennyire megosztott volt az európai pszichiátriai szakma abban a tekintetben, miként alkalmazhatóak kísérleti eredményeik és tudásuk a laboratórium falain kívül, a tágabb közsférában, különösen a törvényszékeken, ahol sokszor szakértőként jelentek meg. Sok orvos, mint például a Nancy-iskola követői, Ambroise Liébeault, Hyppolite Bernheim, Jules Liégeois és Henri-Étienne Beaunis, vagy a magyar Schaffer, a német Albert von Schrenck-Notzing és a svájci August Forel, úgy vélték, kísérleti tapasztalatuk alátámasztja, hogy „minden elképzelhető bűntett elkövethető egy hipnotizált személlyel szemben,” illetve „egy jól szuggerálható egyén komoly bűntetteket követhet el hipnotikus álomban szuggesztió hatására, és [...] később mindezekből semmire sem emlékszik.”³⁰ A párizsi Charcot-iskolához közeli orvosok, Georges Gilles de la Tourette, a belga Joseph Delboeuf, a francia Pierre Janet, vagy az osztrák Moriz Benedikt azonban tagadták, hogy a hipnózis teljesen kizárta volna a szabad akaratot, és szigorúan megkülönböztették a valóságos eseteket a klinikai laboratóriumban végzett kísérletektől. Ez utóbbiak, mint állították, mindössze „fictiv bűntények elkövethetését” igazolták, melyekben igazi kés helyett papírostór, mérge helyett pedig ártalmatlan por játszott szerepet. Hangsúlyozták, hogy valóságos helyzetekben „bizonyos halvány tudat mindig fennáll.”³¹ A hipnotikus kísérleti eredmények alkalmazásának lehetősége valódi bűnügyekben tehát már azon orvosok körében is vitatott volt, akik maguk végezték e kísérleteket, és amúgy hittek azok hitelességében, tudományos színvonalában.

28 *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 19., *Pesti Napló* 1894. 09. 19.

29 *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 19. A Laufenauer klinikáján dolgozó pszichiáter, Moravcsik Ernő megjegyezte, hogy a Neukomm által állítólag meggyógyított süketnéma személy feltehetően nem valami szervi betegségben szenvedett, hanem hysteró-epilepsziás volt (*Budapesti Hírlap* 1894. 09. 20.).

30 Forel 1906: 320, 329. Lásd még Schaffer 1895: 30; Moll 1909: 415.

31 Schaffer 1895: 73, Szilvek 1900: 239–240, Moll 1909: 415. A Salpêtrière- és a Nancy-iskolák követői közti orvosi-jogi vitákhoz lásd Harris 1989: 171–193.

SZAKMAI ÉS TÁRSADALMI FÉLELMEK

A szakmai vélemény megosztottsága ellenére a hipnózis (és a pszichiátriai szakértő) fontos szerepet játszott számtalan bűnesetben, amelyek megragadták mind a laikus közönség, mind pedig az orvosi társadalom képzeletvilágát, amelyeket törvényszéki tárgyalásokon vitattak meg nagy médiafigyelem mellett, és amelyeket újra és újra, részletesen tárgyaltak a tudományos cikkek és szakkönyvek. A pszichiátriai szakértelem, a bűncselekmény és a tömegkommunikáció eme összetalálkozásánál ezek az esetek valójában mély társadalmi félelmeket tükröztek.³²

Úgy tartották, hogy a könnyen hipnotizálható személyek különösen ki voltak téve magnetizőrök és bűnözők rosszindulatú szándékainak, olyannyira, hogy Liégeois komolyan javasolt egyfajta „preventív erkölcsi oltást”.³³ Ez alapján először tesztelték volna az emberek mély-hipnózisra való fogékonyságát, majd az arra leghajlamosabbnak hipnózis alatt azt szuggerálták volna, hogy soha többé, senki sem lesz képes hipnotizálni őket.³⁴ Az ilyen megelőző intézkedések azonban gyakorlatilag kivihetetlenek voltak, és számtalan példa bizonyította, hogy sok büntényt követtek el, illetve szenvedtek el hipnotizált alanyok.

Híres és aggasztó tárgyalások bizonyították, hogy különösen a nők voltak az „erkölcs elleni támadások” potenciális áldozatai, olyan támadásoknak, amelyeket a nők „akarata ellenére és öntudatának hiányában” vittek véghez.³⁵ Jó példa erre egy, Ella esetével párhuzamosan tárgyalt, nagy nemzetközi érdeklődést kiváltó müncheni eset. Czesaw Lubicz-Czynski eredetileg a francia nyelv magántanítója volt Krakkóban, 1893-tól pedig Drezdában tartott népszerű nyilvános előadásokat a hipnózisról, és napilapokban hirdette terápiás célú hipnotikus kezeléseit. A 38 éves hajadon, éretnyes, mélyen vallásos és lenyűgözően gazdag Hedwig Zedlitz bárónő hozzá fordult segítségért, hogy enyhítse ideges gyomorproblémáját és fejfájását. A hipnotikus kezelés során azonban Czynski szerelmével kezdte ostromolni a bárónőt. A „kalandor kiváló pszichológiai jártasságát” bizonyította, hogy ügyesen appellálva a bárónő „mély vallásosságára és rajongó lelkére”, a spiritizmus és okkultizmus iránti „nagy hajlamára,” Czynski ravasz módon válogatta meg módszereit: kifinomult irodalmi és vallásos jelképekkel igyekezett a lehető legnagyobb hatást tenni a nőre. Végül olyan hatalomra tett szert a nő felett, hogy az „neki ellentállni nem tudott s magát teljesen átengedte.”³⁶ Czynski még egy ál-esküvőt is megrendezett az ügy érdekében. Végül a bárónő atya és fivére jelentették fel Czynskit, a bárónő pedig még a bírósági tárgyalás kezdeti szakaszában is erős érzelmeket mutatott a hipnotizőr iránt.

Az esettel kapcsolatos szakvélemények megoszlottak. Forel „hipnotizáló beteges csalónak”³⁷ nevezte Czynskit, Schrenck-Notzing és Preyer pedig meg voltak győződve arról, hogy a bárónő szerelme nem valódi, hanem hipnotikus szerelem

32 Ennek a francia kontextusban történt remek tárgyalását lásd: Harris 1989.

33 Liégeois-t idézi Moll 1909: 403.

34 Moll 1909: 403. Forel hasonlóan hitt az efféle szuggesztiók preventív erejében, lásd Forel 1906: 331.

35 Moll 1909: 402–403.

36 Schaffer 1895: 71–72. Az esetet lásd még: von Schrenck-Notzing 1894/95: 176–185.

37 Forel 1906: 332.

volt, és így a nő nem lehetett szabad akaratának birtokában. Hirt és Albert Moll ezzel szemben úgy vélték, a hipnózis nem játszott szerepet az esetben, a nő valóban beleszeretett Czynskibe.³⁸ Czynski-t végül felmentették az erkölcs elleni vétség vádjától, ám három év börtönbüntetést kapott az ál-házasságért.³⁹ Czynski esetében (csakúgy, mint a híres hipnotizáló koldus, Castellan esetében⁴⁰) a férfi bűnelkövető alacsonyabb társadalmi helyzete még aggasztóbbá tette a helyzetet, hiszen nem csupán az erkölcsököt ásta alá a csaló, kihasználva a női szuggesztibilitást, hanem cselekedetével a társadalmi rendet is veszélybe sodorta.

Más esetek azt bizonyítják, hogy bármely férfi, legyen bár koldus, bicikligyártó, vagy fotográfus, aki kicsit is tehetséges volt, vagy egyszerűen csak tisztában volt a hipnózis előidézésének technikai módszereivel, potenciális veszélyt jelentett a női erényre.⁴¹ Ám a legkézenfekvőbb gyanúsítottak a különféle gyógyítók, magnetizőrök, természetgyógyászok és sarlatánok népes soraiból kerültek ki, akik napilapokban és magazinokban hirdették gyógyszolgáltatásaikat. A napilapok és a tudományos sajtó egyaránt beszámolt az ilyen módon praktizáló személyek által elkövetett visszaélésekről.⁴² A legriasztóbb az volt, amikor képesített gyógyászok, illetve orvosok kerültek a hipnózissal való visszaélés gyanújába. A Rouen-i Lévy 1879-es, híres és pikáns esetében például a fogorvos Lévyt egy hipnotizált lány ellen elkövetett szexuális támadással vádolták, ahol az „erkölcstelen merénylet”⁴³ alatt a lány anyja is a szobában tartózkodott, állítólag mit sem észelve abból, ami az orra előtt folyt. Lévy „beismerte a nemi kapcsolatot,” de tagadta, hogy hipnózist alkalmazott volna; az ő verziójában a lány nagyon is hajlandónak mutatkozott az aktusra. Egyes szakvéleményekre alapozva a fogorvos több mint tíz évre börtönbe került, míg más szakértők egyáltalán nem találták meggyőzőnek a tárgyalást és a döntést. A nem megfelelően végzett nyomozás vádjára még sokáig nyomon követhető a korabeli szakirodalomban.⁴⁴

Ezen és hasonló esetekben a hipnózis a polgári társadalom egész erkölcsi és szerződéses alapjait veszélyeztető erőként jelenik meg. Megátalkodott hipnotizőrök arra használták hatalmukat, hogy ártatlan fiatal lányokat csábítsanak el, tisztességes feleségeket vegyenek rá, rúgják fel házassági ígéreteiket, árulják el és hagyják el férjeiket, vagy akár, hogy teherbe ejtsenek egy unokahúgot, majd – hogy a bűnös kapcsolatot leplezzék és a következményektől megszabaduljanak – szuggesztíóval abortuszt idézzenek elő.⁴⁵ A hipnotikus állapotot fel lehetett használni arra is, hogy az ember „illegálisan tulajdonhoz jusson”, valakivel „kötelezvényt, ajándékozási levelet írasson alá”,⁴⁶ vagy ellopja

38 Schaffer 1895: 72, Moll 1909: 406–407, von Schrenck-Notzing 1894/95: 176–185.

39 Moll 1909: 406.

40 Castellan történetéhez lásd Schaffer 1895: 70, Bernheim 1957: 160–163, Moll 1909: 403.

41 Moll példái: 1909: 403–404.

42 Moll 1909: 404–405.

43 Schaffer 1895: 70–71.

44 Moll 1909: 403; Schaffer 1895: 70–71.

45 A szuggesztív abortusz esetét lásd Forel 1906: 340. Harris szintén hangsúlyozza, hogy a hipnózis veszélyt jelentett a társadalom szerződéses rendszerére. (Harris 1989: 170.)

46 Moll kísérleti úton még be is azonosított egy úgynevezett „végrendelkező diszpozíciót”, amelyet szerinte lehetséges volt befolyásolni hipnózissal. (Moll 1909: 412–413.)

más intellektuális tulajdonát.⁴⁷ De a hipnózis akkor is potenciálisan törvényszegést jelentett, amikor kiskorúakat hipnotizáltak szülői beleegyezés nélkül.⁴⁸

Még a jogi eljárás tisztasága is veszélyben forgott, állították pszichiáter szakemberek, amikor felhívták a figyelmet arra, hogy a tanúk emlékezetét nem csupán laikus gonosztevők manipulálhatták. Tudatos vagy tudattalan kihallgatási módszereikkel a törvényszéki nyomozók és kérdezők maguk is hajlamosak voltak befolyásolni, illetve akár egyenesen meghamisítani a vádlottak és tanúk emlékezetét. Az orvosi hipnózis francia guruja, Bernheim legjobb példája erre az 1882-es tiszaezlári rituális vád volt. A vádlók kulcsfontosságú szemtanúja, egy 15 éves zsidó fiú, Scharf Móricz azt állította, hogy saját szemével látta, amint a zsidóközösség tagjai közül páran elvágják a lány torkát, sőt még saját apját is bűnrészességgel vádolta meg. Bernheim bizonyos volt benne, hogy az információt a fiútól igen megkérdőjelezhető kihallgatás során szerezte a csendőr, a „vallomás kikényszerítésének szakembere,” és ezért véleménye szerint az eset tökéletesen igazolta az elme szuggesztíóval szembeni fogékonyágát és annak lehetséges kiaknázását a jog területén.⁴⁹ A tiszaezlári eset közvetlenül inspirálta Bernheimet, hogy széleskörű klinikai hipnotikus kísérleteket végezzen e területen: különböző tényeket és bűnök elkövetését szuggesztálta betegeinek, akik teljesen magukévá tették és felvállalták még az erkölcsileg legelfogadhatatlanabb gondolatokat és tetteket is. Schaffer, Forel, és mások követték Bernheimet a kísérletezésben, aki a jelenséget „retroaktív hallucinációnak” nevezte el.⁵⁰

Ezek az esetek megragadták a publikum képzeletét. A napilapokban és magazinokban közölt részletes tudósítások, a nagyszámban megjelenő laikus és szakmai kommentárok bizonyosan elősegítették, hogy a hipnózis körül egyfajta örület alakuljon ki. A müncheni doktor, egyben a korszak hipnózisról szóló egyik legátfogóbb és szintetizáló könyvének szerzője, Albert Moll megállapította, hogy „a laikusok mindent a hipnózisnak próbálnak betudni, amit nagyon különösnek vagy kellemetlennek találnak, [...] vagy amit képtelenek teljesen megérteni”.⁵¹ Moll számtalan példája azt sugallja, hogy sokan hipnózist sejtettek minden olyan eset mögött, amely az elmének rejtély maradt, vagy ami a társadalmi rendet fenyegető színben tűnt fel: „a csábítás egy esete, egy titokzatos szerelmi viszony,” „egy végakarát kitételei, vagy valamely üzleti vállalkozás kiaknázása”. A hipnózis lett a kulcs olyan rejtélyekhez, amikor például egy nő „furcsa vonzódást mutatott egy férfi idegen külseje, tört beszéde, és különleges arcszíne iránt”, vagy amikor „sok nő szerelmes lett torreadorokba és oroszlánszelídítőkbe”.⁵² Moll a közgondolkodás zavarát tette felelőssé, amikor kijelentette: „ahogyan korábban az erős parfümöt tartották a vonaton elkövetett bűntényeknél használt ellenállhatatlan szernek, úgy manapság a hip-

47 Moll utal egy 1890-es esetre, amely szerint egy híres angol szerző állítólag „ellopta egy általa hipnotizált irodalmár társának munkáját, melyet később sajátjaként publikált.” (Moll 1909: 415.)

48 Moll 1909: 413.

49 A tiszaezlári esethez lásd Bernheim 1957: 167–178, különösen 167–169 és 176, illetve Bernheim 1888: 231–240.

50 Bernheim 1957: 167–178, Bernheim 1888: 231–240, Schaffer 1895: 75, Forel 1906: 335–337, Moll 1909: 428–431.

51 Moll 1909: 414.

52 Moll 1909: 414.

nóvizist vádolják igaztalanul, noha azt is be kell vallanunk, hogy – mint azt sok példa bizonyítja, ilyen bűncselekmények lehetségesek hipnózis alatt”.⁵³

A sajtó fontos szerepet játszott a hipnózis körüli örület táplálásában. Amikor az 1890-es évek közepén Johann Berchthold, a müncheni hármasyilkossággal vádolt férfi bíróság elé került, a sajtó egy része már a bűnügyi vizsgálat korai szakaszában „saját kezébe” vette a nyomozást. Az egyik napilap felkérte olvasóit, hogy bárki, aki valamilyen információval szolgálhat az ügygel kapcsolatban, számoljon be arról a lap szerkesztőségének, „a legszigorúbb titoktartást” ígérve.⁵⁴ Az ily módon beszerzett információkra alapozva a napilap „kijelentette, még mielőtt a hatóságok lezárták volna az előzetes nyomozást, hogy »gyakorlatilag semmi kétség nem fér ahhoz, hogy Berchthold a gyilkos.«”.⁵⁵ Hamarosan további tanúk jelentkeztek és tettek ellentmondásos vallomásokot eskü alatt, és heten (!) vállalták magukra egyik vagy másik, Berchtholdnak tulajdonított gyilkosságot. Forel ezt a jelenséget „az emlékezet meghamisításaként” jellemezte. Míg egyes szakértők, Grashey és von Schrenck-Notzing megkísérelték megtisztítani a büntetőeljárást az ilyen hamis „hallucinációktól” és felkutatni a „hiba forrását az emlékezetben”,⁵⁶ az eset mindenképpen figyelmeztetőül szolgált a jogi esetek során is felmerülő szuggesztívós tényezőre. Maga a sajtó bizonyult a hipnotikus erő legtökéletesebb megtestesülésének, amely képes volt társadalmi méretű „pszichés járványt”⁵⁷ elindítani.

Azon híres bűnesetek, amelyekben laikus magnetizőrök vagy orvosok voltak az elkövetők, az orvos és a beteg közti szerződés alapjait is veszélyeztették. Potenciálisan aláásták a betegnek a szakemberbe vetett hitét, aki felelősségteljesen nyújt orvosi kezelést. A folyamatosan erősödő pszichiátriai szakma javarészt középosztálybeli képviselői fontosnak tartották, hogy jól körülbástyázzák és védelmezzék szakterületüket a laikus gyógyászok és sarlatánok szigorú kizárásával. Az orvosokat elborzasztotta az a lehetőség, hogy egy kalap alá veszik őket a felelőtlen hipnotizőrökkel, nem beszélve az általuk okozott orvosi műhibákról. Másrészt pedig gyakorlatilag minden orvos, aki gyógyításra használta a hipnóvizist, hangsúlyozta az orvosi képzettség és kiterjedt szakmai gyakorlat szükségességét a hipnóvizis veszélytelen alkalmazása érdekében, és így egyöntetűen és hevesen elutasították, hogy laikusok kisajátítsák annak terápiás alkalmazását.

A hipnóvizis laikusok által való terápiás alkalmazásának elutasítása orvosi körökben talán kevésbé meglepő, mint az a tény, hogy a hipnóvizis „tisztán” tudományos és terápiás használata is komoly vita tárgyát képezte: a pszichiátriai és a tágabb orvosi társadalom élesen megosztott volt e kérdésben. Az 1880-as évek végére az orvosi hipnóvizis hasznosságát és potenciális veszélyeit széles körben vitatták magyar és nemzetközi fórumokon egyaránt.⁵⁸ Neurológusok és neuropatológusok, mint pél-

53 Moll 1909: 407.

54 Forel 1906: 341.

55 Forel 1906: 341.

56 Forel 1906: 341–342. Az eset részletes tárgyalását lásd von Schrenck-Notzing 1897.

57 Forel kifejezése (1906: 342).

58 Az 1889-es párizsi Nemzetközi Pszichiátriai Kongresszust a hipnóvizis kísérleti és terápiás alkalmazása megvitatásának szentelték. Ezen a laikus hipnotikus szeánszok betiltását és a hipnóvizis alkal-

dául Laufenauer, Schaffer és Jendrássik, akik rendszeresen alkalmazták a hipnózist mind tudományos, mind pedig terápiás célokra, határozottan azon a véleményen voltak, hogy a kísérletek nem veszélyesek a beteg számára, mivel, mint ahogyan Jendrássik érvelt, „egy szakember sohasem megy olyan messzire”.⁵⁹ (Ennek ellenére Ilma esetében Jendrássik oly messzire ment a hipnotikus kísérletekkel, hogy azok arra készítették Ilmát, hogy megszökjön Jendrássik osztályáról miután a fizikai és pszichikai állapota súlyosan leromlott – 15 kilót hízott, különösen nyugtalan lett, és naponta átlagosan 13 hisztériás rohama volt – és gyakorlatilag nem volt hajlandó tovább részt venni a kísérletekben.⁶⁰) Más orvosok azonban azon a véleményen voltak, hogy éppen „ezen túlzott kísérletezésnek köszönhető, hogy ezek a szerencsétlen emberek hamarosan a bolondokházában találják magukat”.⁶¹

Magyarországon az elmeegógyintézeti orvosok köréből indult erőteljes támadás a hipnózis ellen. Olyan elismert tébolydai orvosok, mint Blum Ödön vagy Salgó Jakab például úgy tartották, hogy a hipnózis előfeltételezte és negatívan befolyásolta a már amúgy is beteg és egyensúlyát veszített idegrendszert, annak további izgatása nagyon káros volt a beteg számára. A hipnózis csak tetézte a beteg már amúgy is meglévő problémáit: az étvágytalanságot, a fejfájásokat, a felgyorsult szív működést, nagyfokú nyugtalanságot, a rohamokat és görcsöket,⁶² így a hipnózis alkalmazásával az orvos csak rontott a beteg állapotán.⁶³ Azok az orvosok, akik egyetértettek Salgóval, miszerint a hipnózis aláásta az orvos hagyományos, gyógyító szerepét, és „a hipnotikus kísérletek és kezelések a tudományra nézve nem olyan fontosak, hogy azért az embereket tengeri nyulak értékére leszállítsák”,⁶⁴ mind úgy gondolták, hogy nemcsak a laikusok által végzett hipnózist, hanem annak tudományos alkalmazását is korlátozni kellene.⁶⁵ Feltételezhetően tehát éppen ez a pszichiátriai közösséget jellemző megosztottság magyarázza azt, hogy a közvetlenül Ella esete által inspirált 1894-es belügyminiszteri határozat nemcsak a hipnózis laikus használatát tiltotta be, hanem gyakorlatilag a hipnózis terén folytatott tudományos kutatásokat is. Érdekes módon azonban úgy tűnik, a rendelet nem bizonyult különösebben hatékonynak, legalábbis ami a tudományos körökön kívüli szférát illeti. Egyes pszichiáterek még 1903-ban is arról panaszkodtak, hogy míg a rendelet „megkötötte a kutató orvos kezeit”, „az országban a hipnózis titkos összejöveteleken virágzott”, rossz hírű hipnotizőrök továbbra is úgy folytatták „üzemeiket”, mintha semmilyen tilalom sem létezett volna.⁶⁶

mazásának hatósági szabályozását tárgyalták. (*Beszámoló az 1889-es párizsi Nemzetközi Pszichiátriai Kongresszusról*, 1889.)

59 „Eszmecsere a hypnosis felett.” 1892. *Orvosi Hetilap* 20. 254–60.

60 Lafferton 2002.

61 „Eszmecsere a hypnosis felett.” 1892. *Orvosi Hetilap* 19. 228–229; 20. 254–260.

62 Blum 1889: 361–362.

63 Salgó 1896: 1–17, különösen 10–11.

64 Salgó 1896: 13, 17.

65 Salgó 1896, Blum 1889: 361–362.

66 Lásd Donáth és Ranschburg írásait a spiritizmusról, Epstein 1903: 222–229.

KONSPIRÁCIÓ ÉS KARIZMA. AZ ESET HELYI RENDEZÉSE

Amíg a Salamon család és az arisztokrata rokonok továbbra is kitartóan hittek a köreikben generált csodálatos telepatikus és látnoki jelenségekben,⁶⁷ addig több cikk is megjelent a napilapokban, amelyek gúnyt űztek az Ella által véghezvitt telepatikus csodákból.⁶⁸ A sajtó még Ella hegedűtanárát is megtalálta a fővárosban, aki az esettel szemben hitetlenkedő olvasónak maximálisan kielégítő információkkal szolgálhatott: Ellának már serdülő lányként „megvolt az az ártatlan gyöngéje, hogy szerette környezetét bámulatba ejteni frappáns dolgokkal”. A hegedűtanár, aki öt évvel az esetet megelőzően tanította a lányt, meg volt róla győződve, hogy Ella ugyanúgy összejátszott Neukomm-mal, mint annak idején vele.⁶⁹

Szinte minden pszichiátriai szakértő, aki az eset kapcsán megszólalt, egyértelműen elutasította annak telepatikus aspektusát, mint komoly tudós számára megfontolásra méltatlan dolgot. A bécsi Moriz Benedikt például úgy vélte, hogy „épesű ember nem képzelheti, hogy [Ella] hipnózis alatt olyan orvosi tudásról tett tanúbizonyságot, amelynek éber állapotban nem volt birtokában.”⁷⁰ Benedikt meg volt győződve arról, hogy a tüdő szerkezetének és betegségének tudományos leírásához Ellának szüksége volt előzetes felkészülésre valamilyen orvosi tankönyvből, továbbá hogy az ellopott tárgyak csodás megtalálásakor Ella egyszerűen bolondot csinált a közönségből: ő maga dugta el azokat.⁷¹ Benedikt a főúri társaságot sem kímélte, mikor azzal vádolta őket, hogy a társaság „ilyen ostobaságokkal tudományosan érdekesse akarta magát tenni.”⁷² Az általános szkepticizmus légkörében meglepetésként hatott, amikor az eminens Laufenauer professzor kifejtette meglepő véleményét, miszerint a telepatikus jelenségek, amelyeket a szeánsról jelentettek, „faktumok,” mely vélemény éles kritikát váltott ki a napilap egyik következő számában.⁷³

A szakvélemények megoszlottak a hipnózis Ella halálában betöltött szerepéről. Az első sajtóbeszámoló (többek között) egy fontos téves információt is tartalmaztak, nevezetesen hogy Neukomm *magát a tuberkulózist* sugallta a fiatal Ellának (és

67 Két héten belül olyan hírek keltek szárnyra, hogy Salamon Tódor a Neukomm által a Salamon kastélyban tartott hipnotikus és telepatikus jelenségek részletes publikálásán fáradozik. Tervét sokan találhatták visszatetsző vállalkozásnak egy gyógyszerész apától, míg mások joggal értelmezheték azt egyfajta védekező igazolási kísérletnek. Lásd Krúdy Gyula cikkét: *Debreczeni Ellenőr* 1894. 09. 29., ezenkívül: *Pesti Napló* 1894. 10. 25., *Pesti Napló* 1894. 10. 31., *Nyíregyházi Hírlap* 1894. 11. 01.

68 Lásd például: *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 25. és 26.

69 Mint kiderült, Ella kéthetes hegedűtanulás után „avval állt elő, hogy atyja nem engedi kottából tanulni, mert a szeme gyöngje és az orvos a kottából való hegedűlést megtiltotta”. Ella szövetkezésre bírta a zenetanárt, aki mindig előre elárulta a lánynak, milyen zenedarab kerül terítékre a következő héten, amit a lány otthon kottából betanulhatott, majd a zeneórán, melyen apja is jelen volt, első hallásra lejátszott. „Az atya nem tudott hova lenni bámulatában, hogy leánya az etűdöket egyszeri hallásra eljátsza.” „A thuzséri csodatevések” *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 27.

70 Benediktet idézi: „The Fatal Hypnotic Case” *The Times* 1894. 09. 24., lásd még *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 24. Bernheim és Forel ugyanezen az állásponton voltak, lásd *Pesti Napló* 1894. 09. 28. Forelhez: „Játék az agyvelővel” *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 29., *Pesti Napló* 1894. 09. 28. és 29., továbbá Forel 1906: 334–335.

71 *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 24.

72 *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 24.

73 Laufenauert idézi: *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 20., kritikáját lásd *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 25.

nem csupán azt kérte, írja le a testvér állapotát), aki ezek után feltehetően magán produkálta az igen előrehaladott tüdőbaj halálos szimptomáit, majd meghalt.⁷⁴ Egy nappal azután, hogy az esetről először írtak a napilapokban, Laufenauer valószínűleg tartotta, hogy a tüdőbaj szuggesztiója az „oly rendkívül érzékeny” Ellából előhozta a tüdővész minden patológikus szimptomáját: „légzése alászállt, szív működése gyöngült, [és] valószínű, hogy a szuggesztió folytán szellemileg a tüdővész betegnél mutatkozó esetleges halálfélelmet is végigélte”. Így aztán Laufenauer feltehetően vélte, hogy Ella közvetlenül a szuggesztió következményeként halt meg. „Lehetséges, – állította Laufenauer professzor – ha én ilyen érzékeny egyénnek azt mondom: Te meg fogsz halni! az meghal.”⁷⁵

Még ha azonban nem is magát a betegséget szuggesztálták a lánynak, mint ahogyan azt később tisztázták, a betegség pusztja „képe” is halálos lehetett, amennyiben a beteg azt teljesen magáévá tette. „Okozhatta-e a halált a beteg tüdő rémisztő képze, amelyet a szomnambul [hipnotikus állapotban levő – L.E.] egyén abban a pillanatban a sajátjának képzelhetett? [...] Én úgy hiszem, ez lehetséges.” – jelentette ki Forel, a svájci pszichiáter.⁷⁶ Ha figyelembe vesszük az elme hihetetlen befolyását a testre, a fentebb tárgyalt, laboratóriumi hipnózis kísérletek során szuggesztióval elért elképesztő testi változásokat, akkor nem meglepő, hogy azok az orvosok, akik ilyen kísérleteket folytattak, teljesen elképzelhetőnek vélték, hogy a halál közvetlenül a szuggesztió következménye volt.

Néhány szakértő egyfajta mentális sokkot feltételezett a halál okaként. A bécsi Krafft-Ebing először úgy találta, hogy Ella hirtelen halálát a súlyos orvosi diagnózis bejelentése okozta: a Neukomm bátyja felett kimondott halálos ítélet kiváltotta „érzelmi pszichikai sokk” adott magyarázatot „az agytevékenység hirtelen megszűnésére”.⁷⁷ (Az első boncolási eredmény szerint, amelyet a család kérésére csak az agyon végeztek el, a hivatalos diagnózis az agy vértelensége és ödémája – anaemia oedema cerebri – volt.⁷⁸) Máshol Krafft-Ebing kijelentette, „nem szenved kétséget, hogy a halál agy-anémia következtében állott be,” azt igazi vagy „ideges” agyszéllhűdés okozta.⁷⁹ Bármilyen volt is az igazi ok, ő és Benedikt egyetértettek abban, hogy a hipnózisnak potenciálisan „gyilkos” hatása volt.⁸⁰

A müncheni orvos, von Schrenck-Notzing és Laufenauer fiatal kollégája a budapesti pszichiátriai klinikán, Moravcsik Ernő Ella hisztero-epilepsziájának, ideges disz-

74 Kezdetben több külföldi hozzászóló is ezt a verziót követte, míg végül a sajtó tisztázta e fontos részletet.

75 Laufenauer idézi: *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 20., 5.

76 Forel 1906: 334–335. Lásd még Forel: „Játék az agyvelővel” *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 29., szintén lásd *Pesti Napló* 1894. 09. 28. és 29.

77 Richard von Krafft-Ebinget idézi „The Fatal Hypnotic Case” *The Times* 1894. 09. 24.

78 A boncolás a koponya megvastagodását, az agy nagymértékű vértelenségét és jelentős agyvize nyót mutatott ki. Jóna szakvéleményét idézi: *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 24. Pár nappal a temetés után a bíróság exhumálást és a test teljes boncolását rendelte el, mely azonban az érrendszert és a tüdőt, illetve a légzőrendszert teljesen normálisnak találta. Lásd még von Schrenck-Notzing 1902a: 131–134. Forel szerint azonban ezek a szimptomák nem szolgálták megfelelő magyarázattal a lány halálára. (Forel 1906: 334–35.)

79 Krafft-Ebinget idézi: *Pesti Napló* 1894. 09. 22., 2 és *Pesti Napló* 1894. 09. 23.

80 Krafft-Ebinghez lásd: *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 23., *The Times* 1894. 09. 24., Benedikthez: *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 24.

pozíciójának és végletes izgatottságának szerepét hangsúlyozták. Ám míg az első úgy látta, a nagyfokú izgalom okozhatott rohamot, ami aztán halálhoz vezetett,⁸¹ Moravcsik tagadta, hogy direkt kapcsolat állt volna fenn hipnózis és halál között.⁸²

Érdekes módon a tekintélyes francia pszichiáterek az eset kapcsán egyöntetűen tagadták, hogy bármilyen közvetlen kapcsolat is fennállt volna a hipnózis és a halál között. Ehelyett inkább azt hangsúlyozták, milyen hatalmas tapasztalatot halmoztak fel a hipnózissal való kísérletezés és gyógyítás terén, és hogy a tapasztalt kísérletező által megfelelően folytatott hipnózis egyetlen esetben sem volt veszélyes. A párizsi Salpêtrière orvosai, illetve a nagytekintélyű, nancybeli Bernheim, egyértelműen felmentették a hipnózist a gyanú alól, miszerint az okozta volna a lány halálát.⁸³ „Mindössze annyit állíthatunk, hogy egy szívelégtelenségben szenvedő, ideges egyén igen erős érzelmi izgalmat élt át, amely okozhatta halálát.” Mindez azonban hipnózis nélkül is bekövetkezett volna – állította Bernheim.⁸⁴

Érdeemes pár szót vesztegetni Bernheim meggyőződésére, mely szerint semmilyen kapcsolat nem létezett hipnózis és halál között. Mint azt Forel is röviden megemlítette egyik interjújában, Ella halála nem az első és egyetlen haláleset volt, amely hipnózis során – és feltehetően annak hatására – következett be: ez Bernheim praxisában, Nancyban is előfordult.⁸⁵ Forel egyetlen, nem elhanyagolható részlet tekintetében azonban tévedett: Bernheim betege valójában három órával a hipnózisból való ébredés után halt meg, miután szörnyű nyugtalanságban szenvedett. A haláleset szakmailag így is igen kínos volt Bernheim számára, akinek a betege röviddel a vég előtt kijelentette: „a hipnózis megöl engem”.⁸⁶

Úgy tűnik, az angol szakembereket nem hozta igazán lázba az eset. Noha a *Lancet* részletesebben is beszámolt róla, felhasználva arra, hogy a laikus hipnózis betiltását szorgalmazza,⁸⁷ a *British Medical Journal* – viccet űzve az esetből – mindössze pár sort szentelt az ügynek, s azt is a következő mondattal indította: „Az év ezen tájékán a tengeri szörny és az idegen hipnotizőr évente megújuló erővel teszik látogatósukat.”⁸⁸ Annak ellenére, hogy nagy eltérések mutatkoztak annak értékelésében, mennyiben állt fenn közvetlen kapcsolat a hipnózis és a halál között, gyakorlatilag az összes fent idézett orvos egyetértett a következőkben: Neukomm hibát követett el, amikor egy ennyire ideges természetű és izgatott betegen végzett kísérleteket; Ella különösen izgatott lett és kimerült a szeánsz alatt; Neukomm megszakította volna, sőt, el sem kezdte volna a kísérletezést, ha lett volna megfelelő orvosi képzett-

81 Von Schrenck-Notzing 1902a: 132. Lásd még von Schrenck-Notzing 1902b: 121–131, különösen 125.

82 Moravcsikot idézi: *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 20.

83 A francia Felix Regnault-al és a Salpêtrière orvosaival a *l'Eclair* készített interjút, ennek összefoglalását lásd *Un cas de mort dans l'état d'hypnotisme* 1894–1895. A francia orvosok véleményét lásd még: *Pesti Napló* 1894. 10. 06.

84 Bernheimet idézi *Pesti Napló* 1894. 10. 28.

85 Forel idézi: *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 29. és *Pesti Napló* 1894. 09. 28.

86 von Schrenck-Notzing 1902a: 132; lásd még *Sur un cas d'ypnotisme mortel*. 1894/95: 347.

87 „The Fatal Result of Hypnotism” *Lancet* 1894. 09. 22. 701 és 1894. 09. 29., 749–750.

88 „Autumnal Sensations” *British Medical Journal* 1894. 09. 29. 719.

sége és tapasztalata. Teljes volt tehát az orvosi összhang annak megítélésében, hogy laikusnak tilos hipnotizálnia.⁸⁹

Kezetben úgy tűnt, Neukomm sorsa meg volt pecsételve. Kézenfekvőnek látszott, hogy Neukommot majd elítélik – ha nem is gyilkosságért, – legalább vétkes gondatlanságból elkövetett emberölésért. Jeles jogi szakértők azonban hamar világossá tették, milyen összetett volt az eset jogi megítélése. Először orvosi szakértőknek kellett megállapítaniuk a hipnózis és a halál közötti kapcsolatot, aztán Neukomm gondatlanságát kellett bizonyítani. Ez utóbbi különösen nehéz feladatnak tűnt. Látható-e előre Neukomm a hipnózis veszélyes, illetve halálos következményeit? Csökkentette-e Neukomm felelősségét egy jeles orvos, Vragassy jelenléte? A jogi szakértők ezen és hasonló releváns kérdésekben mélyen megosztottak voltak.⁹⁰

Az ügyben a nyíregyházi királyi törvényszék indított nyomozást. A királyi ügyész kikérte az Igazságügyi Orvosi Tanács szakvéleményét (erre általában akkor került sor, ha felmerült az orvosi mulasztás gyanúja, vagy ha szükségessé vált az ismételt orvosi vizsgálat). A Tanács a bekövetkezett halál okát a hipnózisban állapította meg, és így Neukomm felelősnek bizonyult Ella halálában. A magnetizórt azonban végül felmentették.⁹¹ Magyar és nemzetközi pszichiáterek, orvosi és jogi guruk véleményével szemben volt valami, ami jóval nagyobb hatásúnak bizonyult az eset kimenetelét illetően.

Jósa András, Szabolcs megye befolyásos és karizmatikus megyei főorvosa, aki személyesen is jelen volt a boncolásnál, az egész ügy során védelmezte Neukommot, és úgy tűnik, alapvetően befolyásolta a bírósági ítéletet. Jósa jól ismerte Ellát. Ő már korábban is járt a Salamon kastélyban, ahova azért hívták, hogy a lány ideges szimptomáin enyhítsen.⁹² Beszámolójában, melyet a Belügyminisztérium kérésére írt pár nappal a tragédia után, Jósa kijelentette, hogy ő már egy évvel korábban jelezte a családnak: Ella egyre súlyosbodó ideges betegsége és rossz állapotban lévő érrendszere miatt „rögtöni” halála „bármely percben, minden külső ok nélkül is” bekövetkezhetett.⁹³ Vagy, mint máshol fogalmazott: „ha abban a pillanatban, amikor Salamon Ella halála történt, egy légy repül el a lány arca előtt, még attól is meghalt volna.”⁹⁴

Jósa ismételten hangsúlyozta, hogy Ella esetében Neukomm sikeresen alkalmazta a hipnózist gyógyítás céljából. 1894-ben, miközben artézi kutakat ásott a környéken, Neukomm legalább hat alkalommal hipnotizálta Ellát, hogy enyhítse ideges szimptomáit, a sokszor elviselhetetlen fejfájásait, álmatlanságát és étvágytalansá-

89 Egy eminens magyar orvos még messzebbre ment. Kéty Károly, a Budapesti Orvosi Fakultás belgyógyász professzora arra használta az esetet, hogy vad támadást intézzen a hipnózis orvosi alkalmazása ellen, kijelentvén, hogy azt minden orvosnak meg kellene tiltani. Kétyt idézi *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 20.

90 Jogi szakértők véleményét lásd *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 21.

91 Az 1895-ös törvényszéki döntést és magyarázatot idézi *Pesti Napló* 1895. 11. 04. A magyarázat egyértelműen utal a Tanácsnak a döntéssel eltérő véleményére.

92 Jósát idézi *Budapesti Hírlap* és *Pesti Napló* 1894. 09. 24. Lásd még Jósa 1906, 1916 és Szilvek 1900: 192–209.

93 Jósa beszámolóját idézi *Budapesti Hírlap* és *Pesti Napló* 1894. 09. 24.

94 Jósát idézi: *Pesti Napló* 1894. 10. 25.

gát.⁹⁵ Úgy tűnik, a nyomozás során egyfajta stratégiaként Neukomm egyre inkább a gyógyítás szándékára helyezte át a hangsúlyt,⁹⁶ ami az egy évvel későbbi ítéletben jól látszik. A bíróság mindössze véletlen, „alkalmi” összefüggést talált a hipnózis és a halál között, szinte szó szerint idézve Jósa véleményét, miszerint a halál hirtelen, bármely pillanatban bekövetkezhetett volna. Mintha Neukomm 1894-ben Ellával végzett és a sajtóban büszkén és részletesen tált telepátikus kísérleteinek még az emlékéit is kitörölték volna a bíróság emlékezetéből, az ítélet kimondta, hogy a hipnotizálás „orvosilag volt elrendelve, [...] Neukomm tehát nem kísérletezés céljából hipnotizálta Salamon Ellát, hanem egyenesen az ő [Ella] határozott kívánságára, amely kívánság annyira erős volt, hogy pusztá megtagadása is, az orvosi szakvélemény szerint is, végzetessé válhatott volna.”⁹⁷

A döntés továbbá rámutatott arra, hogy Ella esetét megelőzően semmilyen hatósági intézkedés nem szabott korlátot a hipnózis gyakorlásának, így Neukomm nem követett el jogsértést.⁹⁸ (Ahhoz, hogy kihágást kövessen el, Neukommnak „kuruzslást” kellett volna folytatnia, annak a büntető törvény szerinti kitétele azonban az volt, hogy pénzt vagy valamilyen jutalmat fogadjon el szolgáltatásáért, amit Neukomm a jelek szerint nem tett.⁹⁹) Feltehetően azon pszichiáterek nagy bosszúságára, akik a fővárosi prominens intézetekben már lassan 15 éve tanulmányozták a hipnotizist, a törvényszéki döntés azt is kimondta, hogy „a hipnotizálás bekövetkező hatása s az emberi szervezetre való befolyása [...] a tudomány mai állásában még teljesen kiderítetlen.” A törvényszék mindezek után teljesen kizártnak találta, hogy Neukomm „a hipnotikus szuggesztió káros, még kevésbé végzetes hatását” előre láthatta volna. Ilyen körülmények mellett a vétkes gondatlanság nem volt megállapítható.¹⁰⁰

Az újságokban közölt információmozaikok összeillesztgetése azt a gyanút kelti az emberben, hogy a Salamon kastélyban a szeánszon jelenlévők kezdetben valami módon konspirálni próbáltak. Kiderül ugyanis, hogy a telepátia és hipnózis lelkes arisztokrata követői a tragédiát követően hosszasan „tanácskoztak azon, miképp hozzák nyilvánosságra” a történeteket.¹⁰¹ Ezen túl az is elgondolkodtató, hogy Dr. Lovrich Józseffel, a pesti Rókus Kórház egyetemi kórbonctani tanársegédével – akit azért hívtak Pestről az Ella halálát követő napon, hogy a helyi orvosi autoritás, Jósa doktor jelenlétében a boncolást elvégezze – senki sem közölte, hogy Ella hipnózis közben halt meg. A boncolás előtt neki azt mondták, hogy Ella „hisztero-epilepsziában szenvedett és görcsös roham közben halt meg”.¹⁰² A fiatal doktor azt is

95 „A hipnotikus emberölés” *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 19.

96 Egy Neukomm-mal októberben készült interjú különösen árulkodó. Ebben a magnetizőr, aki korábban oly büszke volt az Ellával végzett telepátikus kísérleteire, egyértelműen kijelentette: *minden* szeánsz célja az volt, hogy Ella fejfájásait és betegségének egyéb szimptomáit gyógyítás céljából kezelje. (*Budapesti Hírlap* 1894. 10. 04.)

97 A törvényszéki döntést lásd *Pesti Napló* 1895. 11. 04. Továbbá *Nyíregyházi Hírlap* 1895. 11. 07.

98 *Pesti Napló* 1895. 11. 04. *Nyíregyházi Hírlap* 1895. 11. 07.

99 A jogi szakértők véleményét lásd *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 21.

100 *Pesti Napló* 1895. 11. 04. A királyi ügyész fellebbezett a döntés ellen, lásd *Pesti Napló* 1895. 11. 03.

101 *Pesti Napló* 1894. 09. 25.

102 Az első boncolást végző orvos, Dr. Lovrich József beszámolóját lásd: *Pesti Napló* 1894. 09. 25. és *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 25.

hangsúlyozta, hogy noha ő maga a teljes boncolás szükségességét látta indokoltnak, „a család e kívánságomat nem teljesítette, és a közigazgatás hivatalos közegei a család álláspontját látszottak támogatni, mert hiszen hivatalból a rendőri boncolást el nem rendelték”, s mivel azt a fiatal orvos csak „kierőszakolni” tudta volna, be kellett érnie az agyboncolással. (Később a törvényszéki nyomozók egy második, teljes boncolást is elrendeltek.) Végül pedig még azt is fontosnak tartotta hozzátenni, hogy „az agyboncolás eredményét nem olyan alakban írtam le, mint az dr. Józsa úrnak a belügyminiszter úrhoz tett jelentésében [...] foglaltatik”, s jóindulatúan hozzáfűzte: „fel kell tennem, hogy itt emlékezetből vett téves idézés forog fenn”.¹⁰³

Az is figyelemre méltó, hogy két nappal a tragédia után, de még annak nyilvánosságra kerülése előtt Versecre, családjához írt levelében Neukomm azt állította, hogy Ella hirtelen, a hipnotikus szeánsz *előtt* halt meg. „Még szerencse, hogy így történt és nem a hipnózis közben vagy utána, mert különben még azt mondták volna, hogy a hipnózis az oka a szerencsétlenségnek.”¹⁰⁴ Ezt a levelet az ügy kirobbanása után egy újságíró megszerezte a családtól és több napilap is közölte. Többen is feltétebb gyanúsnak találták a levél megírása mögötti szándékot, és pár nappal később Neukommnak mentegetőzve kellett beismernie az állítás valótlanágát.¹⁰⁵ Több tény is utal tehát arra, hogy a szeánszon jelenlévők eleinte leplezni akarták a történeteket. Csak találgathatunk, vajon Neukomm és a kiterjedt arisztokrata Salamon család a család hírnevét, vagy az általuk annyira csodált hipnózis és telepátia reputációját akarták védelmezni.

Hasonlóan említésre méltó Jósa doktor kiállása Neukomm mellett. Távol a tekintélyes fővárosi egyetemi pszichiátriai klinika laboratóriumától, az elismert vidéki orvos, aki a betegek iránti önzetlen odaadásáról és a szülőföldje iránti hóbortos szeretetéről volt híres az egész megyében,¹⁰⁶ és aki nagyszerű kapcsolatokat ápolt a környék befolyásos családjaival, kétségtelenül tekintélyes autoritásnak számított. Minden bizonnyal őszinte hitével és közvetlen érdekeivel is egybeesett az, hogy kiálljon Neukomm (és az őt mindvégig támogató úri família) mellett. Az Ella halálát megelőző pár évben Jósa lelkesen és sikeresen alkalmazta a hipnózist a társadalom különböző csoportjaiból származó betegek kezelésére. Ella esetében nemcsak nagyon hatékonynak ítélte meg a terápiás hipnózist, hanem először ő *maga* javasolta (amit eleinte a családi orvos végzett a lányon sikerrel).¹⁰⁷ S mint az az idős korban megírt visszaemlékezéseiből kiderül, Jósa maga is azok után lett a hipnózis – sőt, részben a telepátia – híve, miután szemtanúja volt Neukomm Nyíregyházán (első alkalommal a tiszti kaszinóban) tartott hipnotikus előadásainak, és a hipnotizálás módszerét egyenesen a magnetizőrtől tanulta.¹⁰⁸ Ella története tehát jól demonstrálja, hogy a vidéki Magyarországon a helyi érdekek és lokális szakmai meggyőződés

103 *Pesti Napló* 1894. 09. 25. és *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 25.

104 Neukomm levelét lásd: *Pesti Napló* 1894. 09. 22. és *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 23.

105 *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 26.

106 Jósa lelkes amatőr régész volt, aki a régióban megalapozta a régészeti és etnográfiai kutatásokat és megalapította a helyi megyei múzeumot, amely a mai napig a nevét viseli.

107 Jósa 1906, 1916 és Szilvek 1900: 192–209.

108 Jósa 1916: 5. és 1906: 66.

miként tudták érvényteleníteni, illetve „föülírni” a tekintélyes fővárosi, európai kutatóközpontokból eredő orvosi szakértelem autoritását. A vidéki/provinciális környezetben a szeretett és különc megyei főorvos nagyobb befolyással bírt, mint bármilyen nemzeti vagy nemzetközi szakértői hatalom.

A hagyományos történetírás rendszerint azonosul azzal a látásmóddal, amely a „központ” és a „periféria” szembeállításánál elsősorban az elsőnek tulajdonít fontosságot, hatalmat és befolyást. A tudomány- és intézménytörténet-írás legrosszabb megnyilvánulásaiban a tudás és gyakorlatok központja sokszor mint a monolitikus hatalom elzárt tárháza jelenik meg, mely mind az azt körülvevő társadalmi tértől, mind pedig más – távoli vagy perifériális – helyszínektől elszigetelve létezik. Ha a periféria érdekes egyáltalán, az csak azért van, mert az a feltételezett elmaradottság és alulfejlettség nagyszerű kontrasztját szolgáltatva még inkább növeli a központ jelentőségét.

Hajlamosak vagyunk úgy érzékelni a hatalom térbeli működését vagy befolyását, hogy az mindig a központból a periféria felé fejt ki hatását. A hatalom és a központ azonban mindig szituált és relatív jelenségek, és semmi értelmük sincs önnön izolációjukban, mély beágyazottságuk és dinamikus kapcsolódásaik-összefüggéseik nélkül. Ráadásul a távoli, periférikus, vagy lokális befolyással lehet jelenségekre oly módon, ami nem egyezik konvencionális felfogásunkkal. Esetünkben azáltal, hogy az események „központja” (ahol a telepatikus szeánsz, a nyomozás és az eset végső megoldása történik) áthelyeződik oda, ami általában perifériának számít – a Magyar Királyság – északkeleti régiójában levő vidéki kastély és város), felvázolható a tudományos és társadalmi kulturális csere bonyolult térképe, a tudományos gyakorlatok társadalmi dinamikájának összefüggésrendszere.

Ella esetének és az általa keltett, messze ható rezgéseknek a rekonstruálásánál tehát fontos szerepet kapott a valós és szimbolikus földrajz. Tanulmányomban bemutatam, miként kötődik a vidéki magyar hipnotikus szeánsz az orvosi törvényhozáshoz a budapesti kormányban (1894-es belügyminiszteri határozat), az európai tudós intézményekben tekintélyes pszichiáterek és orvosok által végzett kísérleti kutatásokhoz, és a törvényszéki tárgyalóteremhez, ahonnan a törvényszéki esetek a média segítségével még az otthonokba is behatoltak. Egyben azt is érzékeltettem, hogy egy perifériáról származó eset miként képes újságolvasók millióit lenyűgözni, távoli szakértőket mobilizálni, és végül miként kerül át orvosi szakkönyvekbe, más szavakkal, miként nyer jelentőséget és erőt kapcsolódásainak rendszerében.

Ebből az új, ideiglenesen a perifériára helyezett „központból” tekintve a tekintélyes nyugati intézmények is új perspektívába kerülnek, és egyben láthatóvá válik az azok falain belül létrehozott orvosi szaktudás törekénysége is. Esetünk segít aláásní a 19. századi pszichiátria szakmai egységének képét és az általa kitermelt tudás

hatalmát és centralitását, melyet a nyugati történészek sokszor túlértékeltek. Noha a legtöbb pszichiáter és orvos, aki hipnotikus kutatásokat végzett, arra törekedett, hogy kizárólagos ellenőrzést és jogot szerezzen egy olyan területen, amely korábban a spiritiszták és mindenféle gyógyászok birodalma volt, az egység hiánya szembevető a laboratóriumban, a klinikán és a tágabb társadalmi térben egyaránt. Nem értettek egyet a laboratóriumi közegben létrehozott hipnotikus jelenségek értelmezését illetően, nem értettek egyet az ily módon nyert eredmények törvényszerű esetei során való felhasználhatóságában, nem értettek egyet lehetséges klinikai és térbolydai terápiás alkalmazásait illetően, és konkrét esetekben, mint azt Ella története bizonyítja, egymásnak élesen ellentmondó véleményeket gyártottak, melyeket sokszor intézményi és személyes érdekeik formáltak.

Ella esete tehát felveti azon kérdéseket, mi számít központnak és milyen hatalmat tulajdonítanak neki, egyben demonstrálja, miként ágyazódott a hipnózis a társadalmi és földrajzi teret finoman behálózó, bonyolult kapcsolatrendszerekbe. De azután, hogy bemutattuk, milyen összetett módon lehet képes a „távoli” hatást kifejteni, vagy a „helyi” fölülbírálni a „központ” követeléseit, nem elégedhetünk meg egy új mentális térképpel, melyen a hatás irányai ellenkező irányba is mutatnak. A hatás és befolyás vizsgálatánál nem csupán földrajzi-térbeli érzékelésünket kell újraértékelnünk, hanem annak „fizikáját” is, hiszen esetünkben a hatás minőségei is új fényben, variáltabban és összetettebben jelennek meg és így elkerülhetetlené válik a hatás térbeli mechanizmusairól kialakított hallgatólagos, konvencionális tudásunk teljes felülbírálata.

FORRÁSOK

A *Pesti Napló*, a *Budapesti Hírlap*, a *Debreczeni Ellenőr*, a *Nyíregyházi Hírlap*, a *Szabolcsi Szabadsajtó* és a *The Times* 1894. szeptemberi és októberi számai.

Autumnal Sensations. *British Medical Journal* 1894. 09. 29., 719.

Beszámoló az 1889-es párizsi Nemzetközi Pszichiátriai Kongresszusról. 1889. *Gyógyászat* 36. 429–430.

Eszmecsere a hypnosis felett. 1892. *Orvosi Hetilap* 19. 228–229, 20. 254–260

Eszmecsere a hypnosis felett. 1892. *Gyógyászat* 21. 250–253, 22. 263–265.

Sur un cas d’hypnotisme mortel. 1894/95. *Revue de l’hypnotisme expérimental et thérapeutique*. 347.

The Fatal Result of Hypnotism. *Lancet* 1894. 09. 22., 701 és 1894. 09. 29., 749–750.

Un cas de mort dans l’état d’hypnotisme. 1894/95. *Revue de l’hypnotisme expérimental et thérapeutique*. 122–123.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bernheim, Hyppolite 1888: *De la suggestion et de ses applications à la thérapeutique*. Második kiadás. Paris
- Bernheim, Hyppolite 1957: *Suggestive Therapeutics. A Treatise on the Nature and Uses of Hypnotism*. Westport, Conn
- Blum Ödön 1889: Szabad-e hypnotizálni? *Gyógyászat* 31. 361–362.
- Chyzer Kornél 1894: *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye. 1854–1894*. Budapest
- Epstein László (szerk.) 1903: *Második Elmeorvosi Értekezlet Munkálatai*. Budapest
- Forel, August 1906: *Hypnotism or Suggestion and Psychotherapy. A Study of the Psychological, Psycho-Physiological and Therapeutic Aspects of Hypnotism*. Az 5. német kiadásból fordította H.W. Armit. New York, London
- Harris, Ruth 1989: *Murders and Madness. Medicine, Law, and Society in the Fin de Siècle*. Oxford
- Jendrássik Ernő 1887: Hypnoticus suggestio kísérletek. *Gyógyászat* 11. 140–142.
- Jendrássik Ernő 1888: A suggestióról. *Orvosi Hetilap* 23. 746–749, 781–785.
- Jendrássik Ernő 1892: A hysteriás suggerálhatóságról. *Orvosi Hetilap* 42. 508–510, 43. 523–525, 44. 537–539, 45. 551–553.
- Jósa András 1906: *Barangolás Németországba és visszaemlékezések*. Nyíregyháza
- Jósa András 1916: *Előadás a hypnózisról*. Nyíregyháza
- Lafferton Emese 2002: Hypnosis and Hysteria as Ongoing Processes of Negotiation. Ilma's Case from the Austro-Hungarian Monarchy. *History of Psychiatry* 3. 177–197, 4. 305–327.
- Lafferton Emese 2004: A magántéboldjától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908. In: Békés Vera (szerk.) *A kreativitás mintázatai*. Budapest, 34–73.
- Moll, Albert 1909: *Hypnotism. Including a Study of the Chief Points of Psycho-Therapeutics and Occultism*. London
- Salgó Jakab 1896: A hypnotismus tudományos és gyógyértéke. *Klinikai Füzetek* 5. 1–17.
- Schaffer Károly 1895: *A hypnotismus élettani, gyógytani és törvényszéki szempontból*. Budapest
- von Schrenck-Notzing, Albert 1894/95: Zum Fall Czynski. Eine Entgegnung. *Zeitschrift für Hypnotismus* 3. 176–185.
- von Schrenck-Notzing, Albert 1897: *Über Suggestion und Erinnerungsfälschung im Berthold-Process*. Leipzig
- von Schrenck-Notzing, Albert 1902a: *Kriminalpsychologische und psychopathologische Studien*. Leipzig
- von Schrenck-Notzing, Albert 1902b: La suggestion et l'hypnotisme dans leurs rapports avec la jurisprudence. In: Edgar Bérillon és Paul Farez (szerk.) 1902: *Deuxième Congrès international de l'hypnotisme expérimental et thérapeutique: Paris 12–16 Août 1902*. Paris, 121–131.
- Szilvek Lajos 1900: *Hypnotismus lélektani, orvostudományi, történeti és törvényszéki szempontból*. Budapest